

## Най-старите наративни текстове за Успението на Света Богородица

Марина Йорданова

С настоящия обзор на едни от най-старите наративни текстове за Богородичното успение бих искала да дам отговор, доколкото е възможно, на следните въпроси:

1. Какъв е архетипът на текстовете за Успението на св. Богородица и към каква традиция възхожда.

2. Кой от издадените текстове (гръцки, сирийски, латински и др.) имат съответствие в славянската книжовна традиция.

3. Каква е била предполагаемата структура на евентуалните текстове, които са послужили като първообрази на славянските.

Текстовете за Успението на св. Богородица са част от новозаветните апокрифите и са сравнително късни. Според официалното становище апокрифите са псевдоепиграфи, предназначени да допълват каноническите книги от Стария и Новия завет, да добавят подробности или да запълват празнини, отнасящи се до персонажи или някои събития. Апокрифите се разпространяват в ортодоксалните среди, но голяма част от тези първи писания възникват в средата на предхристиянски и раннохристиянски общини с възгледи, различни от по-късно приетите за канонични и „се смятат най-често за книги на еретиците“<sup>1</sup>. Новозаветните апокрифи най-често се разпространяват под името на апостоли или авторитетни личности. Те се създават като допълнение и по-различно тълкуване на Новия завет.

Наративните текстове за Успение Богородично са упоменати за пръв път в петата част на т. нар. *Декретум Геласианум*<sup>2</sup>, озаглавена *Notitia*

<sup>1</sup> Стара българска литература. Апокрифи. Съставителство и редакция Донка Петканова. 1, 1981, с. 5.

<sup>2</sup> Съществува дискусия относно автентичността на т. нар. Декрет на папа Геласий. В критическото си издание *Das Decretum gelasianum de libris recipiendis et non recipiendis (Texte und Untersuchungen)*, Leipzig, 1912, t. 38, fasc. 4., E. von Dobschütz смята, че негов създател не е папа Геласий, а някой, който вероятно е живял в Северна Италия. Това е сборник от автентични декрети на римската църква, публикуван между 492 и 523 г., несъмнено с някои по-късни допълнения, защото най-старите текстове, които го продължават не датират по-късно от VIII в. Според D. Charpan (*Revue benedictine*, 1913, p. 187-297; p. 315-333) целият сборник в сегашния му вид е създаден от папа Геласий. M. Jugie (*La mort et l'assomption de la sainte Vierge. Étude historico-doctrinale. Studi e Testi* 114, Città del Vaticano, 1944, p.104) изказва мнение, че 1 и 2 глава са написани по-рано. Доста вероятно е 5 глава, в която са представени апокрифите, да е на папа Геласий.

*librorum apocryphorum qui nullatenus a nobis recipi debent.* Тук думата „апокриф“ придобива специално значение – включените в него произведения не са одобрени от римската църква и са предадени на проклятие за вечни времена. Това не са задължително псевдоепиграфи, тъй като в тази част като апокрифи фигурират някои автентични текстове на Тертулиан, Евсевий и на св. Киприян. Във всеки случай терминът „апокриф“ е съдържал негативен нюанс.

Апокрифните текстове за Успение Богородично си приличат по това, че от различните възможни варианти за смъртта на Мария, те избират естествената смърт, последвана или не от възкресението. Те отбягват както хипотезата за мъченическата смърт, така и тази за безсмъртието. Поради липса на всякакви сигурни данни в Светото писание и в легендата, хипотезата за естествената смърт изглежда най-вероятна, а също и най-благодатна да предложи разнообразно и вълнуващо развитие на историята.

От кога датира най-старият текст за Успението на св. Богородица? Съставителят на различни апокрифни деяния на апостолите гностикът Левкий Карин, живял през III или дори през II век, вероятно е описал Богородичната смърт. Като доказателство за това твърдение може да се приведе единствено свидетелството на Псевдо-Мелитон в пролога на собствения му разказ<sup>3</sup>, но това е едно доста съмнително свидетелство. „Левкиевото сказание е било нечестиво и е оскърбявало достойнството на Божията майка. За него с голяма вероятност може да се каже само това, че то е най-старото от апокрифните съчинения, разказващи за Богородичната смърт.“<sup>4</sup> По този повод в Декрета на папа Геласий е казано: „*Libri omnes quos fecit Leucius, discipulus diaboli, apocryphi*“ („Всички книги, които е написал Левкий, ученик на дявола, апокрифи“). В действителност, като се остави настрана твърдението на Псевдо-Мелитон, под името на Левкий Карин древните са познавали само цикъла за пътуванията на апостолите Петър, Йоан, Андрей, Тома и Павел. Никой не смята, че той е автор на някой от текстовете за Богородичното Успение и доста необосновано се е предполагало, че в първата част на *Acta Joannis (Деянията на Йоан)* на Левкий, недостигнали до нас, е ставало въпрос за смъртта на Дева Мария<sup>5</sup>. Повечето изследователи смятат, че апок-

<sup>3</sup> „...*Nec solum sibi sufficere arbitratus est, verum transitum beatæ semper virginis Mariæ ita impio depravavit stylo, ut in Ecclesia Dei non solum legere, sed etiam nefas sit audire*“. P. G., T. 5, coll. 1231-1232. K. T i s h e n d o r f. в своите *Apocalypses apocryphæ* на стр. 124-136 издава текста на Псевдо-Мелитон под заглавие *Transitus Mariæ* В на базата на ръкопис от библиотеката „Свети Марко“ във Венеция, но без пролога, защото той липсва в този ръкопис. Този пролог е представен в бележка на стр. 124.

<sup>4</sup> И. С м и р н о в. Апокрифическите сказания о Божей Матери и Деяниях апостолов. – Православное обозрение, 1873, 1, с. 585-586.

<sup>5</sup> M. J u g i e, *La mort et l'assomtion* ....., p. 107. Авторът се противопоставя на хипотезата на Theodore Zaht, който в книгата си *Geschichte des Ntlichen kanones* (История на канона на Новия завет) твърди, че *Liber Transitus Mariæ*, спомената в декрета на папа Геласий, е фигурирала вече като един от апокрифите, отречени на римския църковен събор през 382 г.

рифните разкази за смъртта на Девата възникват след църковния събор в Ефес и датират около последните години на V век и началото на VI век.<sup>6</sup>

През 1865 г. английският учен Уилям Райт<sup>7</sup> публикува фрагмент от сирийски разказ за Успението на св. Богородица на базата на три ръкописа от Британския музей, единият датира от втората половина на V в., а останалите – от VI в. Изследователят смята, че това е най-старият от наративните текстове на тази тема. До нас е достигнал само епилогът на разказа, в който апостолите са се събрали на гроба. Докато те говорят, от небето слеза Господ, придружен от архангел Михаил. По заповед на Спасителя, Михаил поставя тялото на Дева Мария върху един от облаците. Апостолите, Исус и ангелите, заедно с Богородичното тяло са пренесени в рая. Там непорочното тяло е положено под дървото на живота. Ангелите донасят душата на Божията майка, която незабавно се слива с тялото. Тогава апостолите припомнят на Господ за обещанието да им покаже чудесата, случили се в деня на Успението. Едва изrekli това, всички те, заедно с Богородица, са отведени върху облак в отвъдното и виждат мъките на грешниците<sup>8</sup>.

Този наративен текст за смъртта на св. Богородица не е намерил разпространение и особена популярност сред вярващите. На славянска почва този финал битува като самостоятелно произведение – това са *Откровението на св. Богородица за седемте гряха* и апокрифът *Ходене на Богородица по мъките*.

През 1866 г. К. Тишендорф публикува два латински апокрифни разказа – под едно заглавие *Transitus Mariae*, означени с букви А (p. 113-123 in 24 sect.) и В (p. 124-136 in XVIII cap.).<sup>9</sup> Според изследователите на текстовете<sup>10</sup> по-старият от двата латински разказа е този, който у Тишендорф е означен с буква В. Тъй като за този апокриф точно и ясно се споменава в Декрета на папа Геласий (496 г.), може да се предположи, че той е създаден през втората половина на V век. Авторът на този апокриф нарича себе си Мелитон – сардийски епископ, живял през II век (около 180 г.), известен със своите апологии<sup>11</sup>. Другият латински апокриф (А),

<sup>6</sup> M. Jugie, *La mort et l'assomption de la sainte Vierge*, p. 107.

<sup>7</sup> W. Wright, *Contributions of the apocriphal Literature*, Londres, 1865, 42-52, 55-65 (сирийски текст и английски превод).

<sup>8</sup> През 1866 г. G. Bickell анализира публикуваните от У. Райт сирийски легенди от *Transitus Mariae* (*Theologische Quartalschrift*, XLVIII, p. 465-479). Авторът отбелязва, че тези откъси в никакъв случай не произлизат от един и същи протограф, а трябва да се различават най-малко два отделни извора. Единият е сирийски, в него се говори за възкресението на Богородица, а другият – гръцки и представя преместването и ненакърнеността на тялото ѝ.

<sup>9</sup> Текст: К. Tischenorff, *Apocalypses apocryphae*. Lipsiae, 1866, 113-136.

<sup>10</sup> Според И. Смирнов латинският текст, обозначен с буква В има по-голяма близост с публикувания от К. Тишендорф гръцки апокриф и съвпада с него по всички най-съществени моменти. Отличава се от гръцкия текст с грубия си стил и странните съждения. (Апокрифическите сказания о Божей матери.– Православное обозрение, 1873, 1, с. 587.). М. Jugie е на същото мнение. (*La mort et l'assomption de la Saint Vierge.*, p. 112).

<sup>11</sup> Псевдо-Мелитоновото Слово за Успение на св. Богородица е написано в средата на V в.

който е издаден от К. Тишендорф за първи път, е по-късен от Псевдо-Мелитония. Авторът на този текст нарича себе си Йосиф, положил Божието тяло в своя гроб, т.е. Йосиф Ариматейски. Времето на възникването му се определя не по-късно от VII век<sup>12</sup>. Така определените векове са горната граница за появата на двата латински апокрифа. По всяка вероятност те са възникнали по-рано, самите кодекси, по които са издадени текстовете са от XII- XIV в.<sup>13</sup> К. Тишендорф публикува и трети, гръцки текст<sup>14</sup>, това е *Словото на Йоан Богослов* – един от най-популярните разкази за Успението на светата Дева в славянската ръкописна традиция. Фактът, че тук не се споменава празник на Успението, дава основание на изследователите да смятат, че текстът е възникнал по-рано от празника, фиксиран на 15 август в указ на император Маврикий (592–602). Съдържанието на разказ е коренно различно от това на Псевдо-Мелитон<sup>15</sup>.

Няма единно мнение по въпроса за произхода, хронологията и взаимовръзката на текстовете за Успението на светата Дева,

Кога е възникнало словото на Псевдо-Мелитон? То е съществувало вече в началото на VI в., тъй като някои учени смятат<sup>16</sup>, че Йоан Солунски го използва до голяма степен при съставянето на собствения си разказ през 610–630 г.

Накратко ще предам основните моменти в разказа.

Мария е посетена от ангел, който ѝ донася палмово клонче и предизвестява смъртта ѝ след три дни. Появява се св. Йоан, носен от облаците. След него пристигат и останалите апостоли, начело със св. Павел. Богородица им съобщава за скорошната си смърт. Започва бдението. На шестия час се появява Исус, придружен от архангел Михаил. Мария издъхва и душата ѝ е предадена от Исус на Архангела. Образува се погребално шествие. То е обезпокоено от евреите. Един от тях се хвърля върху носилката, но ръцете му изсъхват и се откъсват от тялото. По негова молба, той е излекуван от св. Петър с помощта на вярата. Апостолите поставят тялото в гробницата. Пристига Господ, заедно с много ангели. Той нарежда на архангел Михаил да донесе душата на Мария. Апостолите преместват камъка от входа на гробницата и Богородица се надига, благославяйки Господ. След като я прегръща, Исус я предава на ангелите, които я отнасят в рай.

<sup>12</sup> Тук се намира интересният момент с апостол Тома, който закъснява за погребението на Божията майка, моли апостолите да отворят гроба, но той се оказва празен. Този именно момент се среща и при църковните писатели по това време (св. Йоан Дамаскин), с тази разлика, че при тях той е по-цялостен и завършен. Това дава основание на изследователите да смятат, че апокрифът възниква не по-късно от VII в.

<sup>13</sup> K. T i s c h e n d o r f. Apocalypsis apocryphae. Prolegomena. p.XLIII.

<sup>14</sup> K. T i s c h e n d o r f. Apocalypsis apocryphae. Lipsiae, 1866, 95-112.

<sup>15</sup> М. Й о р д а н о в а. Наративни текстове за Успение Богородично в старата българска литература. – Литературна мисъл, 2, 1999, с.52-57.

<sup>16</sup> Цв. Р о м а н с к а. Апокрифите за Богородица и българската народна песен.София, 1940, с. 56.

Текстът на Псевдо-Мелитон не намира отзвук в славянската ръкописна традиция, но има редица паралели със словото на Йоан, архиепископ Солунски за Успението на св. Богородица, което добива широка популярност.

Йоан Богослов ни предлага разказ доста по-различен от този на Псевдо-Мелитон. Чувствителна е разликата в епизодите, мястото и времето, в което се случва всичко, като изключим момента с евреина Еофоний и местонахождението на гроба в Гетсимания. В края на двата разказа е представено възнесението на св. Богородица на небето, като тук различията са съществени.

През 1865 г. в *Journal of Sacred Literature* У. Райт<sup>17</sup> издава в пълен вид сирийски разказ, състоящ се от 6 части, при който влиянието на разказа на Йоан Богослов е много осезателно. Това е превод на гръцки разказ за Успението, приписан на апостолите, където се споменава годината на Богородичната смърт – 33 или 34 г. след Христа и се съобщава, че за това събитие са написани 6 книги, всяка книга от двама апостоли. Във финалната част се наблюдават оригинални епизоди. Тук Мария е пренесена жива в Гетсимания и там издъхва. Душата ѝ отива „в дома на Отца“, а тялото ѝ е пренесено в рая, заедно с дванадесетте апостоли. Те описват последните мигове от живота на Божията майка и отново подемат делата си. Но не всичко е приключило. Исус показва на майка си отвъдното, тя вижда мястото, отредено за праведните и за грешниците. Когато наблюдава какви мъчения очакват безбожниците, св. Богородица моли своя син да се смили над тях.

Същият край има и етиопската легенда, публикувана през 1909 г. като латински превод<sup>18</sup>, която почти буквално повтаря Словото на Йоан Богослов. Тук се казва, че „душата на Мария е отнесена в съкровищницата на Отца“, тялото ѝ „ще бъде донесено в рая до възкресението на мъртвите“, след което е описано посещението на Богородица в отвъдния свят.

Арабският текст, издаден от Максимилиан Енгер<sup>19</sup> е тясно свързан с разказа на Псевдо-Йоан и го обогатява с нови детайли и подробности. Тук се намира моментът с късното пристигане на апостол Тома на Богородичното погребение. Разказът свършва с описание на рая и с изреждане на множество чудеса, станали по молба на Божията майка.

Важна роля при издаване и проучване на текстовете за Богородичното успение изиграват изследванията на белгийските учени монаси от йезуитския орден, боландистите. През 1933 г. Уилмар публикува, на базата на десет грижливо сравнени ръкописа, датиращи от периода VIII-XIII в., един латински разказ за успението, подобен на този на Йоан Солунски и

<sup>17</sup> *Journal of Sacred Literature*, 1865,6, p. 419-448; 7, p. 129-160.

<sup>18</sup> M. Chaine. *Scriptores aethiopici. Versio. Series I, t. VII: Apocripha de B. Maria Virgine. Liber transmigrations Mariae.* Rome, 1909, p. 19-42.

<sup>19</sup> M. E n g e r. *Ioannis apostoli de transitu B. Mariae Virginis liber*, Eberfeld, 1854.

доста различен от текста на Псевдо-Йоан<sup>20</sup>. Без да представя много доказателства, той смята своя текст за предтеча на разказа на Мелитон. Малко по-късно абатът Жан Ривиер<sup>21</sup> вижда тесните взаимоотношения на новия текст с този на Йоан Солунски. Той смята, че латинският текст е първоизточникът на Йоан Солунски, а също и на Псевдо-Мелитон. През 1949 г. Бернар Капел<sup>22</sup> забелязва, че единият от ръкописите (Paris. lat. 13781 от XIII в.), разглеждани от Уилмар, представлява текст, изключително богат на съществени елементи., Според него този ръкопис поднася общия за всички разкази на тази тема текст, допълнен с елементи, които идват от чужд източник. Изследователят смята, че текстът на Йоан Солунски и издаденият латински текст имат общ източник и този източник, според него е гръцки. Той доказва убедително, че текстовете на Йоан Солунски и издаденият латински текст са „две паралелни произведения, идващи от един и същ гръцки източник.“ Б. Капел заключава: „Интересът, който ще представлява желаното възстановяване на базовия текст далеч надминава едно обикновено сглобяване. Тук базовият текст е в действителност много близък до една друга група разкази, от които най-старите са представени чрез сирийските ръкописи от V в.“

През 1955 г. Антоан Венгер издава обширен труд със заглавие: „Успението на Светата Дева във византийското предание от VI до XV в.“<sup>23</sup> Френският византинист издава и анализира гръцки текст (Vat. Gr. 1982 от XI в.), означен от автора с R, който според него е най-старият апокрифен разказ за Успението и който напълно отговаря на базовия текст, описан от Б. Капел. А в библиотеката на Карлсруе ученият открива една латинска версия на този разказ, не толкова стара като гръцката, но по-примитивна от всичките познати латински документи (кодекс Augensis CCXXIX, от първата половина на IX в.). Оказва се, че това е буквален превод на гръцкия текст. Двата документа представят Богородичното успение по начина, описан в сирийския фрагмент от V в. – спазени са основните моменти в сюжета, използват се дори едни и същи езикови средства при предаване на спора на апостолите пред гробницата, при появата на Господ на третия ден, отнасянето на тялото, пътуването към рая и т. н. В заключение авторът казва: „Връзката между трите текста е очевидна и ни задължава да приемем един общ протограф, датиращ най-малко от V в.“

Разбира се, откритият базов текст (R) не е чист протограф, но дава най-точна представа за него. Този текст съдържа в себе си и обяснява в различна степен една цяла група текстове с техните многобройни вари-

<sup>20</sup> Analecta reginensia (Studie e testi,59), p. 323-362.

<sup>21</sup> J. Riviere. Le plus vieux Transitus latin et son d'origine grec. – Resherches de Theologie ancienne et moderne, 8, 1936, p. 5-23.

<sup>22</sup> B. Capelle. Vestiges grecs et latins d'un antique „transitus“ de la Vierge. – Analecta Bollandiana, 67, 1949, p. 21-48.

<sup>23</sup> A. Wenger. L'assomption de la T.S. Vierge dans la tradition byzantine du VI au X siècle. Etudes et documents. Paris, 1955, 427 p.

ации. Той възстановява източника на една легенда, в която се вписват разказът на Йоан Солунски, латинските разкази за Богородичното успение и композицията на Псевдо-Мелитон.

От направения обзор на най-старите текстове за Богородичното успение, би могло да се каже, че далече във времето е съществувал един общ архетип, за който може да се предположи, че е гръцки. На славянска почва най-голямо разпространение има *Словото на Йоан Богослов*. Предполагаемият базов текст е преведен на сирийски, а оттам преминава в латинската традиция с множество преработки, съответстващи на католическата доктрина.

Откриването, издаването и изучаването на най-древните разкази за Успението на св. Богородица е важен етап при изследване на наративните текстове за празника. Навярно е съществувал цикъл разкази на гръцки език, обединени около темата за Богородичното Успение. На славянска почва се появява текст, обединил най-важните моменти от този цикъл разкази, като отделни сюжети (напр. финалната част) се доразвиват и обогатяват и започват самостоятелен живот (*Ходене на Богородица по мъките*, *Откровение на св. Богородица за седемте греха*). Би могло да се направи и друго предположение, а именно, че въпросният хипотетичен текст е бил цялостен, завършен и последователен разказ с оригинална финална част: след възкресението на Мария, Господ разкрива на майка си и на апостолите мъките на душите в ада. Този финал поставя началото на апокрифните видения и откровения като продължение на апокрифите за Успението.